



JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl / E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 30, Nummer 2 / Sjevat 5777 – Januari 2017

OPLAGE 310 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - BANKREKENING NL07INGB0000259272

Leonard Cohen 1934 – 2016

Door Hennie van 't Riet

Maandag 7 november 2016 overleed op 82-jarige leeftijd Leonard Cohen, dichter en singer-songwriter. Leonard Cohen behoorde tot de beroemdste songwriters van onze tijd. Hij werd geboren in de Canadese plaats Montreal. Komend uit een gegoede middenstandsfamilie en met een rabbijn en een Talmoedgeleerde onder zijn voorouders.

Zijn leven

Schrijven deed Cohen al sinds zijn tienerjaren, sinds hij voor het eerst het werk van zijn grote voorbeeld Federico García Lorca las. Zijn eerste dichtbundel verscheen in 1956: *Let Us Compare Mythologies*, opgedragen aan zijn vader. Hoewel gewaardeerd als dichter bleef écht literair succes uit. En omdat er toch geld verdiend moest worden, begon hij aan het begin van de zestiger jaren liedjes te schrijven, in eerste instantie voor anderen. Toen Judy Collins veel succes kreeg met haar versie van *Suzanne*, spoorde ze hem aan zelf het podium op te gaan en op te treden met zijn eigen liedjes. Dit vond hij helemaal niet leuk, maar hij deed het toch, zichzelf begeleidend op de akoestische gitaar. Zijn debuutalbum *Songs of Leonard Cohen* (1967) en de opvolger *Songs from a Room* (1969) gelden nú als klassieke platen met een zeldzame poëtische zeggingskracht. Ze bevatten onvergetelijke liedjes als *Suzanne*, *Bird on the Wire* en *So Long*, *Marianne*, maar verkochten bij verschijning ronduit slecht. Zeker in de VS oogstten ze veel hoon: veel te pretentius allemaal. In Europa werden ze amper gehoord. Optreden vond Cohen zoals gezegd verschrikkelijk, hoewel hij wel optrad voor het Israëlische leger tijdens de Jom-Kippoeroorlog (1973). Hij was onzeker over zijn gitaarspel en zonder drank en drugs ging het nauwelijks. Hij noemde zichzelf op tournee eens “a broken-down

nightingale” die zijn poëzie verkocht voor beroemdheid. Het succes kwam pas in 1984 met het album *Various Positions*. Op dit album stond het nummer *Hallelujah*, een moderne hymne die acht jaar later pas écht een hit zou worden in de handen van achtereenvolgens John Cale en Jeff Buckley. Het zorgde ervoor dat er meer dan ooit naar Leonard Cohen geluisterd werd.

Met het album *I'm Your Man* (1988) vond Cohen een nieuwe stem, niet alleen literair, maar ook omdat zijn bariton nog lager werd (“It’s not a strategy, I think it’s cigarettes and whiskey”). En in het lied *Tower of Song* zingt hij (of liever gromt hij): *I was born like this, I had no choice, I was born with the gift of a golden voice.*



Wanneer hij dit op het podium zong, veroorzaakte dit altijd een lach in het publiek. Hij had grappen nodig om zijn album te introduceren, een album dat over zware onderwerpen ging zoals fascisme, Aids, de Holocaust, seksueel misbruik. *I'm your Man* is geen vrolijk album. "These are the final days, this is the darkness, this is the flood," zei hij in een interview. "The catastrophe has already happened and the question we now face is: What is the appropriate behaviour in a catastrophe?"

Na een geslaagde en succesvolle plaat, *The Future* (1992), trok Leonard Cohen zich vijf jaar lang terug in het Mount Baldy Zen Center nabij Los Angeles. Hij wilde monnik worden, wat hij ook in het jaar 1996 werd. In het Zen Center werd hij de persoonlijke assistent van Kyozan Joshi Sasaki Roshi, een Japanse monnik, met wie hij vervolgens meer dan 20 jaar studeerde. Hij nam de naam *Jikan* aan, wat "Stilte" betekent. In een interview gaf hij als reden om zich terug te trekken: "Ik voelde me niet zo goed." Het was niet alleen een depressie die hem hiertoe bracht (sinds 1956 had hij hier geregeld last van), maar het was een algemeen gevoel van "dreigen schipbreuk te lijden". Cohen leed aan het lijden in de wereld. Volgens hemzelf was dat niet de bron van zijn creativiteit. Volgens eigen zeggen schreef en maakte hij al zijn songs niet dankzij, maar ondanks zijn depressieve gevoelens en zorgen om de wereld. Jarenlang leefde hij als boeddhistische monnik, studerend en mediterend. In stilte. Zijn carrière was voorbij, dacht iedereen. Zijn zaken waren ondertussen toevertrouwd aan manager en huisvriendin Kelley Lynch.

Vanaf 2001 keerde hij terug met de albums *Ten New Songs* (2001) en *Dear Heather* (2004), waarna zijn dochter Lorca bij toeval ontdekte dat haar vaders kapitaal vrijwel geheel was verdwenen. Cohens manager en ex-geliefde Kelley Lynch bleek ruim vijf miljoen dollar te hebben verduisterd. Er was anderhalve ton over. Cohen won de rechtszaak, maar het geld kreeg hij niet terug. Cohens bankrekening was leeg. Dus ging hij, de zeventig al gepasseerd, weer op pad. Tot 2013 zou hij blijven optreden. Daarnaast bracht hij de afgelopen vijf jaar nog drie albums uit.

Aandacht voor woorden

Cohen was allereerst een dichter: Woorden moesten in vorm worden gegoten met een enorme toewijding en zorg. Jaren later zei hij dat hij maar één advies had aan jonge songwriters: "If you stick with a song long enough it will yield. But long enough is beyond any reasonable duration."

(vrij vertaald: Als je maar lang genoeg met een song bezig bent, dan komt hij er wel. Maar lang genoeg is langer dan redelijk is). In het boek *I'm your Man* van Sylvie Simmons staat ook een veelzeggende passage over de werkwijze van Cohen. Cohen vraagt aan Bob Dylan hoe lang hij over zijn laatste song heeft gedaan. "Een kwartiertje," antwoordt Bob. "En jij?" "Vijf jaar," zegt Leonard, en hij overdrijft niet. Hij heeft tachtig versies geschreven voor *Hallelujah*, dat wil zeggen, hij heeft er tachtig bewaard en nog veel meer weggegooid.

Onderzoekingen

Hij beschreef zijn eigen songs als "onderzoekingen in de verborgen mechanismes van liefde, seks, oorlog, religie en dood." En dat tegen de achtergrond van zijn Jodendom, Christelijke theologie, Bijbelse verhalen, de Talmud en geschriften uit het Boeddhisme. Leonard Cohen is niet in te delen in strikte kaders. Hij ging zijn eigen weg en onderzocht van alles. Zo keek hij eens rond binnen de Scientology Kerk, experimenteerde met "simpel leven" in het woeste Tennessee en onderzocht verder alles wat zijn generatiegenoten ook onderzochten.

Velen zijn de afgelopen jaren bezig geweest met het uitleggen van zijn songs. Zijn werk, met veel beelden uit Jodendom, Christendom en mythologie, nodigt hiertoe ook wel uit! Voor wie geïnteresseerd is, zie bijvoorbeeld: www.leonardcohenfiles.com. Of het boek: *Leonard Cohen, The Music and the Mystique*, door Maurice Ratcliffe. Diverse platforms op internet "bediscussiëren" de betekenis van zijn songs (zie www.songmeanings.com). Maar zoals bij elke uitleg: wie zal zeggen wat de "juiste" is? Vaak spreken de uitleggers elkaar tegen. Is het daarom niet veel zinniger om bezig te zijn met dat wat de song voor *jou* betekent? En dat zijn bij Cohen naast de woorden, vaak ook zijn prachtige melodieën, de geweldige instrumentele bijdragen en de sfeer die hij weet op te wekken met zijn muziek.

Achtergrond van Jodendom, Bijbel, Christendom en Zen-Boeddhisme

Toch kun je in zijn werk vrij gemakkelijk allerlei Joodse en Bijbelse elementen ontdekken. Zo is zijn beroemdste song *Hallelujah* een duidelijke toespeling niet alleen op het Bijbelverhaal over koning David en Batseba, maar ook op dat over Simson en Delilah. *Hallelujah* is een Hebreeuws woord, dat betekent "Prijs God". Het lied begint met:

*Now I've heard there was a secret chord
That David played, and it pleased the Lord,
But you don't really care for music, do you?*

Het lied verwijst naar twee Bijbelse verhalen. Het opent met het verhaal van David die Batseba ziet, en het eindigt met het beeld van *her tying him down and cutting his hair*, een toespel op Simson en Delilah. Cohen zelf zei over dit beroemde lied: "The song explains that many kinds of Hallelujahs do exist. I say: all the broken Halleluyahs have an equal value. It's a desire to affirm my faith in life, not in some formal religious way but with enthusiasm, with emotion."

In zijn allereerste hit, *Suzanne*, verhaalt hij over Jezus:

*He himself was broken, long before the sky would open.
Forsaken, almost human, he sank beneath your wisdom like a stone.*

En van de Soefi dichter Rumi leende hij zijn - naar eigen zeggen - belangrijkste credo:

*Ring the bells that still can ring,
forget your perfect offering,
there is a crack in everything,
that's where the light gets in.*

Voor Cohen waren zijn jaren van studie en beoefening van het Zen-Boeddhisme niet in tegenspraak met zijn Jodendom. Zo zei hij in 2009 in een interview: "In the tradition of Zen that I've practiced, there is no prayerful worship and there is no affirmation of a deity, so theologically, there is no challenge to any Jewish belief. I'm not looking for a new religion. I'm quite happy with the old one, with Judaism."

Een ander heel bekend lied van Cohen is *Who by Fire*. Het sluit aan bij het Hebreeuwse gebed *Oenêtanêh Tôqef*, dat centraal staat in de liturgie van de Hoge Feestdagen (Rosj Hasjana en Jom Kippoer). Het gebed gaat over de Dag des Oordeels en beschrijft wat mensen het komende jaar te wachten staat: leven, sterven, succes hebben en lijden. Cohen neemt sommige beelden bijna woordelijk over, maar voegt ook andere toe:

*And who by fire,
who by water,
who in the sunshine,
who in the night time,
who by high ordeal,
who by common trial,
who in your merry, merry month of May,*

*who by very slow decay,
and who shall I say is calling?*

Het lied *The Story of Isaac* is een soort hervertelling van het offer van Izaäk. Het stelt hier vragen bij: Was de bereidheid van Abraham om zijn zoon te offeren wel okay? Moeten wij hierbij niet allerlei vragen stellen? Bij een introductie van dit lied bij een concert zei hij: "Het lied gaat over vaders die hun zonen offeren in de oorlog."

En dan is er nog het lied *If It Be Your Will*. De titel is de vertaling van *Ken jêhie ratzon*, een Hebreeuws liturgische zin gericht tot God. Ook Cohens song is geadresseerd aan God en roept beelden op van *Kabbalat Sjabbat*, het vrijdagavond gebed ter verwelkoming van de Sjabbat:

*If it be your will,
If there is a choice,
Let the rivers fill,
Let the hills rejoice.*

In de prachtige titelsong van zijn laatste album *You Want It Darker* (2016) gebruikt Cohen woorden uit het Kaddisjgebed (het Joodse gebed voor de overledenen): *Magnified, sanctified*. Cohen gaat daarin in discussie met God, want God zorgt er ook voor dat het donker wordt. En dat miljoenen kaarsen branden voor de hulp die nooit kwam:

*Magnified, sanctified be thy holy name,
Vilified, crucified in the human frame,
A million candles burning for a help that never came.
You want it darker, we kill the flame.*

En vervolgens zingt hij (en ook de chazan):

Hineni, I am ready my Lord.

Hineni is Hebreeuws voor: "Hier ben ik." Het is het woord dat Abraham gebruikt, wanneer God hem vraagt Izaäk te offeren. Ik ben hier, ik loop niet weg. Tegelijkertijd is het de naam van het gebed van voorbereiding en eerbied voor God, gezongen door de chazan op Rosj Hasjana (Joods Nieuwjaar). Hierin bekent de chazan onwaardig te zijn om de gemeente te vertegenwoordigen en te staan voor de Almachtige. Het nummer maakt zoals gezegd deel uit van Cohens laatste album, dat door velen gezien wordt als zijn meest krachtige werk. Met name in deze titelsong horen we een man die zingt in het licht van zijn eigen dood:

*If You are the dealer,
I'm out of the game.*

Als backing vocals treden de cantor (de chazan) en het koor van de synagoge van Montreal op, terwijl Cohen zingt:

*I'm here before You,
ready for You to take me.*

De betekenis van Leonard Cohen

Leonard Cohen was geen heilige. Ook is hij niet in te delen in een bepaald kamp. Hij stond open voor allerlei godsdienstige en culturele invloeden en verwerkte ze op zijn eigen manier. En door zijn songs maakte hij ons deelgenoot van zijn zoektocht. Wat was het dat hem vooral de laatste jaren zo geliefd maakte? Waren het zijn melodieën, die vaak stonden als een huis? Die, nadat je ze een keer had gehoord, zich voorgoed nestelden in je muzikale geheugen? In al hun eenvoud toch uiterst verzorgd? Of waren het zijn teksten, zijn verhalen, die vol zaten met verwijzingen naar liefde, eenzaamheid en pijn en gingen over existentiële vragen, die hij plaatste tegen de achtergrond van Bijbel, Jodendom en Boeddhisme? Of was het zijn betrokkenheid op het kwetsbare, op de barsten in een mensenleven? Waarbij hij dan vervolgens op zoek ging naar het licht, want: *there is a crack in everything, that's where the light gets in*. Of was het het feit (zoals de zanger Bono ooit zei), dat ondanks alle wreedheid en lijden die hij beschrijft, er ook juist veel schoonheid zit in zijn werk? Of probeerde hij vooral de pijn van anderen te “helen” met zijn songs? Zo begint het album *Live Songs* met de korte monoloog:

*But I think that I can heal it,
I am a fool but I think that I can heal it with this song.*

Of was het zijn wijze van optreden? In het Amsterdamse Westerpark (2008), in het Olympisch Stadion (2012) en in de Rotterdamse AHOY (2013) presenteerde Leonard Cohen zich als de beminlijke, nederige, wijze oude man, goed gekleed, met de overgave van een kind. Toen hij bij zijn optredens in 2012 en 2013 opkwam, maakte hij een dansje, nam zijn hoed af en ging soepel door de knieën. Het waren fantastische optredens, uitgevoerd door een perfectionist, die het optreden van begin tot het eind had ingestudeerd, tot aan de danspasjes toe. Maar vooral maakte Cohen indruk met zijn persoonlijkheid: vol respect voor zijn medemuzi-

kanten en voor zijn publiek, grote aandacht en liefde voor de muziek, en veel wijze woorden tussen de liedjes door.

Bij de presentatie van zijn laatste album *You Want It Darker* vertelde hij dat hij zichzelf nooit had beschouwd als een religieus mens. “Ik heb geen spirituele strategie, ik behoor niet tot het ene of andere religieuze systeem. Maar ik heb het voorrecht de genade te voelen van een andere “Presentie” in mijn leven. En dit is het vocabulaire waarmee ik ben opgegroeid. Het Bijbelse landschap is me erg vertrouwd en het is logisch dat ik dit landschap gebruik als referentie. Er was een tijd dat dit een universele referentie was: Iedereen begreep dit en kende dit landschap. Dat is vandaag de dag niet meer zo. Maar toch is het mijn landschap en mijn referentie.”

Cohen gebruikte zijn “referentie”, zijn “landschap”, op een betekenisvolle manier in zijn werk, op een manier die voor veel mensen ongeacht hun achtergrond van grote waarde was. Hierdoor nam hij een volstrekt unieke positie in binnen het hedendaagse landschap van singer-songwriters.

Afscheid

“Ik schrijf veel over de dood, heb hem mijn leven lang bestudeerd en ben tot de conclusie gekomen dat ik ooit zal sterven,” grapte hij in Londen in 2012. En bij de presentatie van *You Want It Darker* zei hij dat de uitdrukking “klaar om te sterven” – die hij had gebruikt in *The New Yorker* – schromelijk overdreven was. Hij had altijd al een zekere neiging tot dramatiseren gehad, knipoogde hij. Het was de bedoeling dat hij voor eeuwig zou leven.

Op woensdag 9 november 2016 is hij begraven. Vooraf was er een bijeenkomst in besloten kring, waar zijn lied *Hineni, hineni, My Lord* (“Here I am, My Lord”) en andere liederen uit zijn laatste album klonken, volgens rabbi Adam Scheier die de plechtigheid leidde, overeenkomstig zijn wensen. Leonard Cohen werd begraven op de Joodse *Shaar Hashomayim* begraafplaats in Montreal naast zijn ouders, grootouders en overgrootouders.

Wij zullen het moeten doen met de referenties aan Cohens landschap, zoals hij ons die heeft nagelaten in zijn songs. Met zijn dromen en verlangens. Moge zijn nagedachtenis ons ook in de toekomst, van over de grens heen, blijven bemoedigen en inspireren.

Bronnen

-Leonard Cohen's 5 Most Jewish Songs : The poet's lyrics were full of Jewish and Biblical inspiration. www.Haaretz.com, 12-11-2016.

-Leonard Cohen's new Biblical dirge is among his best songs ever. *The Daily Beast*, www.thedailybeast.com, 11-11-2016.

-Leonard Cohen – He knew things about life, and if you listened you could learn : The great musician was a man who used songwriting as a way of making sense of a bewildering world. www.theguardian.com, 11-11-2016.

-David Remnick. Leonard Cohen Makes It Darker : At eighty-two, the troubadour has another album coming. Like him, it is obsessed with mortality, God-infused, and funny. *The New Yorker*, 17-10-2016.

-www.towerofsong.nl met 6 mooie artikelen over Leonard Cohen.

-Lian Lunson. *Leonard Cohen, I'm Your Man*, film uit 2007.

-Sylvie Simmons – *I'm Your Man, Het leven van Leonard Cohen*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 2012.

-Diverse filmpjes op *YouTube*.

JUDAICA-AGENDA – VOORJAAR 2017

----- **25-1-2017 – Lezing** “Waarom mag Israël niet bestaan in het Midden-Oosten?”, door prof. dr. Hans Jansen. Over de wijdverspreide opvatting dat de staat Israël geen bestaansrecht heeft. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Locatie: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: € 7,50 voor niet-leden.

----- **12-3-2017 – Tentoonstelling**
"Geschiedenis van het Joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €4,- (jeugdigen met korting).
7,50 voor niet-leden.

----- **01-5-2017 – Viering**

Jom Ha'atmaot-viering, viering van de dag waarop de staat Israël werd uitgeroepen (5 iar 1948). Nadere informatie over het programma volgt. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle en NIG Zwolle. Locatie: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: € 7,50 voor niet-leden.

----- **14-5-2017 – Tentoonstelling** (zie bij 12-3-2017)

----- **11-6-2017 – Tentoonstelling** (zie bij 12-3-2017)

----- **09-7-2017 – Tentoonstelling** (zie bij 12-3-2017)

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken en andere materialen over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De collectie bevat onder andere verscheidene titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. De collectie wordt verkregen uit schenkingen of aankoop. Hieronder volgen een aantal titels die in de afgelopen periode zijn opgenomen in de collectie van de bibliotheek.

Jeannette Hansma, Bibliothecaris Stichting Judaica Zwolle, jhhansma@gmail.com

A day at Qumran : the Death Sea secret and it scrolls.

Plaatscode 213.5 DAY

Buber, Martin De legende van de Baalsjem.

Plaatscode 213.5 BUBE

Jodenvervolging in 12 portretten. - Zwolle, Stichting Judaica Zwolle.

Plaatscode 944.2 JODE

Molen, Henk van der

Met de Joden op weg, van de wieg tot het graf, van feest tot feest, van eeuw tot eeuw.

Plaatscode 213 MOLE

Over ziel en zaligheid : geloofsbeleving in Overijssel.

Plaatscode : 210.3 Over

Smelik, K.A.D.

Hagar en Sara : de verhouding tussen Jodendom en Christendom in de eerste eeuwen.

Plaatscode 238.2 SMEL

Voolen, Edward van

Jodendom een boek vol verhalen.

Plaatscode : 213 VOOL

Wiesel, Elie

Bijbels eerbetoon: portretten en legenden.

Plaatscode 226.4 WIES

Wolde, Ellen van

Terug naar het begin : waarom Genesis niet gaat over Gods schepping van hemel en aarde.

Plaatscode : 226.4 WOLD

Selma

Door Ingrid Petiet

‘In Joodse steden, dorpen staan geschandvlekt
de sjoelen, bedehuizen, leeg en zonder Joden.
Geen bidders, geen gebed, geen zoon die kaddisj zegt.
Op de begraafplaats grazen geiten tussen doden. (...)’ (*1)

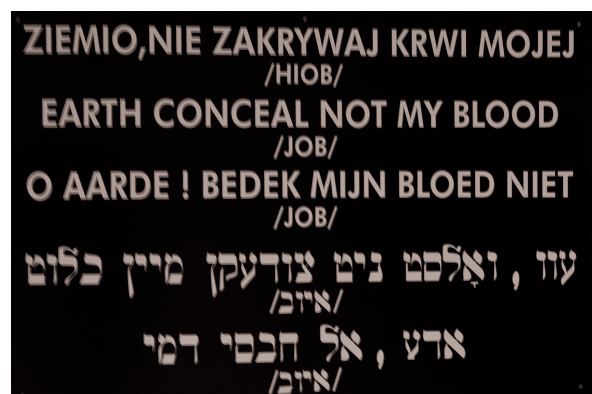
In 2008 reisden we door Polen. We bezochten Poznan, waar de voormalige synagoge nu een overdekt zwembad is. Treblinka, waar bijna een miljoen Joden werden vermoord, voordat een opstand in augustus 1943 een einde maakte aan het vernietigingskamp. Bialystok, waar de Joodse Zamenhof het Esperanto componeerde en waar driekwart eeuw geleden nog een grote bloeiende Joodse gemeenschap was. Zamosc, Lublin, Chelm in het hart van wat ooit zo mooi ‘Jiddischland’ genoemd werd, het land zonder grenzen, regering of leger, waar miljoenen Joden woonden. Er zijn nog sporen van hun bestaan, tekens op muren, synagoges in meer of minder vervallen staat, begraafplaatsen in verloren uithoekjes van dorpen en steden. Je moet ernaar op zoek gaan, want ze maken geen deel meer uit van het leven van alledag.

Zo moesten we ook zoeken naar Treblinka, want op de borden stond het kamp niet aangegeven. Polen, met zijn nog steeds virulent antisemitisme, heeft zo zijn eigen kijk op de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en het wil vooral niet herinnerd worden aan de moord op de miljoenen Joden en het aandeel van de niet-Joodse Polen in die moord.

Sobibor was relatief makkelijk te vinden, omdat er een dorpje is met die naam. Het plaatsje met zo’n driehonderdvijftig inwoners ligt een kilometer of zes voorbij het voormalige vernietigingskamp met dezelfde naam. Dat ligt heel praktisch tegenover station Sobibor. In deze dunbevolkte streek met zijn moerassen en bossen op de westelijke oever van de rivier de Boeg, die de grens met Oekraïne vormt, heeft - van april 1942 tot 14 oktober 1943 - het vernietigingskamp Sobibor ongeveer 170.000 Joden en een aantal Roma en Sinti vergruizeld tot geschiedenis. Een moordmachine die geen tranen zag, geen noodkreet hoorde, die onverschillig baby’s en hoogbejaarden met hetzelfde gemak vernietigde als pasgetrouwen, middelbaren, schoolkinderen, gepensioneerden en studenten. Een moordmachine

die kon bestaan, omdat mensen hem bedacht hadden. Omdat mensen hem bleven bedienen. Omdat mensen hem bleven voorzien van voedsel voor zijn moorddadige kaken. En omdat andere mensen de andere kant uitkeken. Die wisten van niks en hebben nooit wat geweten.

Als je, zoals ik, rondleidingen geeft in de synagoge van Zwolle, dan vertel je elke keer over de namen aan de wand. Over de mensen die bij die namen hoorden. Dat eenderde van die mensen in Sobibor is vermoord. Dat ze van niks wisten en na een dagenlange reis in een overvolle trein, vaak zonder eten of drinken, aankwamen in een bosrijke omgeving waar huisjes stonden met bloembakken voor de ramen. Het zag er vriendelijk en uitnodigend uit en het leek allemaal toch nog mee te vallen. Binnen enkele uren ‘wisten’ ze beter en waren ze vermoord. De vogels en de bomen keken stomgeslagen toe. Zo vaak had ik het al verteld en ik had al diverse andere kampen bezocht. Het was vanzelfsprekend om nu ook Sobibor te bezoeken. Niet dat er veel te bezoeken was. Na de opstand op 14 oktober 1943 was het kamp met de grond gelijk gemaakt en was er bos aangeplant. In 2008 was er een klein herinneringscentrum en er was het kampterrein waar archeologisch werk verricht werd. Want ongeveer wist men wel hoe het kamp eruitgezien had, maar niet helemaal precies. Tot op de dag van vandaag worden er nieuwe vondsten gedaan.



Daar waren een monument, een serie herinneringsborden in diverse talen, een asheuvel die vooral uit kiezelsteentjes bestond, een laan in aanleg - taxussen en herinneringssteentjes - en een bos vol vermoedens. De herinneringslaan - de weg van de trein naar de gaskamers - blijkt verlegd te moeten worden, zoals inmiddels is gebleken.

Op de betonnen rand rond de asheuvel heb ik steentjes gelegd. Eéntje voor de Joden uit Zwolle. Eéntje voor mijn eigen familie en voor Izak en Lea Os, de grootouders van Wil Cornelissen. Terwijl ik daar stond en naar die twee simpele kiezelstenen op de rand van de asheuvel keek, drong de volle omvang van Sobibor tot mij door. Op die stralende dag met een strakblauwe hemel voelde ik het verdriet om de mensen die er niet meer waren en die ik nooit gekend heb. Nooit heb mogen leren kennen.

In het kleine herinneringscentrum hing informatie over de geschiedenis, aantallen vermoorden, landen van herkomst en beschrijvingen van degenen die na de opstand hadden weten te ontsnappen aan Sobibor en die vervolgens de oorlog hadden weten te overleven. Vol bewondering las ik hoe Regina Zielinski zich uitgaf voor een Pools katholiek meisje en in Frankfurt am Main kindermisje werd. Wat een moed moet je hebben om dat te kunnen na de verschrikkingen van een vernietigingskamp. En ik las over **Selma Engel-Wijnberg** die samen met haar man wist onder te duiken bij Poolse boeren en die na de oorlog weer in Zwolle woonde. In 2008 was haar verhaal nieuw voor mij. Ik dacht dat het misschien goed zou zijn om 'iets' te doen met deze geschiedenis, die immers ook met Zwolle te maken had. Hoeveel, dat wist ik nog niet.

Omdat ik Polen inmiddels een beetje kende, was me wel heel duidelijk dat Selma en haar man onvoorstelbaar veel geluk hadden gehad dat zij terecht waren gekomen bij Adam en Stefka, een Pools echtpaar dat bereid was hen verborgen te houden en hen niet uitgeleverd had aan de nazi's. Later zou blijken dat deze eenvoudige boeren-mensen zich hiermee na de oorlog de woede van het hele dorp op de hals haalden.

Inmiddels zijn we een aantal jaren verder en zijn we - op initiatief van de gemeente Zwolle - volop bezig met de voorbereidingen voor een tentoonstelling over het leven van Selma Engel-Wijnberg. Het is bijzonder, maar ook bijzonder confronterend, om zo intensief bezig te zijn met een leven dat tegelijkertijd gruwelijk en prachtig is, het grootste deel van de tijd prachtig. Maar altijd overschaduwd door die jaren die de twintigste eeuw doorkliefden, en zo enorm veel Joodse levens met zich meegesleurd hebben. Ik heb gelopen op de grond waarop Selma gelopen heeft, zonder ook maar een seconde van de realiteit van toen werkelijk te kunnen voelen. Ik heb het geëmailleerde bord met de naam 'Sobibor' gezien dat driekwart eeuw geleden door tienduizenden argeloze ogen is gezien. En nu mag ik, samen met Rebekka Hamburger en Marco Groen, Selma's verhaal zo goed mogelijk vertellen door middel van een tentoonstelling. Dat is een eer en een verantwoordelijkheid.

Intussen lees ik dat in Sobibor het kleine herinneringscentrum is afgebroken en dat er een nieuw museum komt. In 2018. Hopelijk. De archeologische werkzaamheden gaan door, maar verder lijkt het erop dat het kamp weer langzaam aan de geschiedenis wordt teruggegeven. Er is een Poolse coördinator van de werkzaamheden, maar we weten hoe de huidige Poolse regering haar verantwoordelijkheid ziet ten opzichte van de Joodse geschiedenis. Het kan toch niet zo zijn dat we straks in Zwolle het verhaal van één Joodse overlevende van Sobibor vertellen, maar dat de plek waar onder meer ruim 34.000 Nederlandse Joden zijn vermoord verdwijnt? Dat zou een gotspe zijn tegenover die mensen. Dat zou een gotspe zijn tegenover de mensen die in opstand kwamen en met hun moed anderen de mogelijkheid hebben gegeven te ontsnappen. Dat zou ook een gotspe zijn tegenover Adam en Stefka, die negen maanden lang tegen elke antisemitische traditie in het Joodse stel Chaim en Selma verborgen hielden op de zolder van hun stal.

(*1) Uit een gedicht van Abraham Zak over de verwerking van de Sjoa.

Vreugdevolle Mededeling

Vanaf november 2016 is de vacature administrateur van de Stichting Judaica Zwolle weer vervuld.
Een hartelijk welkom aan Teunie Mulderij uit Zwolle.

'HOTEL WIJNBERG': Gesloopt en toch nog behouden

Door Evert Jan Entzinger

Selma Engel-Wijnberg (94) groeide op in een orthodox-Joods gezin in Zwolle met ouders die het Hotel Wijnberg aan de Veemarkt bestierden. De bouwkundige staat van Hotel Wijnberg ging in de afgelopen jaren zienderogen achteruit en was ronduit slecht. Het lot was duidelijk: Sloop! Jaren geleden was er nog een idee om er een museum van te maken, maar dat bleek niet haalbaar.

Kader

'Historische Muurreclames Zwolle' is een burgerinitiatief van vrijwilligers. Wij vinden het belangrijk dat de historische muurreclames en winkelopschriften aandacht krijgen, behouden-, gerestaureerd- of teruggebracht worden. Deze zogenaamde 'middenstandsmonumentjes' maken deel uit van de stadshistorie en verwijzen naar de bewoners die deze geschiedenis schreven. Wij kunnen dit doen dankzij het enthousiasme van velen en door medewerking van pandeigenaren, medewerking van team monumentenzorg van de gemeente Zwolle, sponsoring in natura, en - voor onze eerste drie projecten - een bijdrage van het Zwolse ouderenfonds 'de Gasthuizen'. Wij betrekken studenten van MBO Cibap-Restauratie & Decoratie bij projecten die wij herstellen, omdat wij van mening zijn dat daar een 'voedingsbodem' ligt voor de toekomst.

Muurschildering

De muurschildering "Hotel Wijnberg" stond vanaf het begin van ons initiatief, drie jaar geleden, op ons 'objectenlijstje': een lijst van een twintigtal locaties waar nog wat te zien is of te zien was. Voorgangers van ons hadden deze tekst een jaar of 10 eerder al onder de aandacht gebracht en opgenomen in een landelijk boekwerk 'Tekens aan de Wand'.

In 1931 werd de Veemarkt van Zwolle verplaatst naar de plek die we nu als zodanig kennen. Hotel Wijnberg is daar decennia lang een ontmoetingsplaats geweest voor kooplieden. Op vrijdag, de marktdag, was het een belangrijke plek om veetransacties af te rekenen bij een borrel en een stevige sigaar. Zodoende: een welbekende locatie in de wijde omgeving. Mèt het einde van de veemarkt in 2001, als gevolg van de gewijzigde regels voor het samenbrengen van vee om verspreiding van dierziekten als MKZ te voorkomen, kwam er ook een eind aan de horeca-activiteiten.

Met Bart Oost, die de bewustwording voor oude muurreclames vanuit Kampen landelijk op gang gebracht heeft, hadden we afgesproken op zijn minst de tekst eens over te tekenen wanneer een kans zich daartoe aandiende. Dan zou die immers gearhiveerd kunnen worden.

Woensdag 26 oktober 2016 kopte de Stentor plots: "Schildering oude hotel Wijnberg sneuvelt". Dat was het moment om in actie te komen. Nog vóór kantoortijd lag er al een mail en een terugbelverzoek bij de persvoorlichter van Delta Wonen, de huidige eigenaar. Twee uur later al beloofde men het overtekenen te faciliteren door het plaatsen van een steiger. Wij informeerden de Stentor dat wij de tekst zouden overtekenen, en dat deze misschien wel in verkleinde vorm een plek kan krijgen in de nog in te richten expositie over Selma Wijnberg in de synagoge. Cibap zegde toe het op de lijst met praktijkprojecten te zetten en Bart Oost wilde ons helpen. Met de stichting Judaica Zwolle bespraken we onze actie en de opties. Twee dagen later kopte de Stentor opnieuw, maar nu met: "Muurschildering toch behouden" en beschreef de verslaggever ons initiatief. Twee weken later was het dan zover. Op verzoek van Delta Wonen had sloopbedrijf Bork een steiger geplaatst zodat we veilig aan de gang konden. Als service had men ook maar een deel uit het dak van de latere aanbouw gezaagd, zodat we ook het verborgen deel konden optekenen. Een fraaie kans, want nu bleek dat er de signatuur van de eerste schilders te lezen was: eerst D&S en later H.G. Ook de 'donker-olijf' groene ondergrond en het fraaie randje in de kleur 'engels-rood' waren daar fraai bewaard. Het 'lezen van de historische tekst' was de eerste stap. We hebben 3 tekstlagen aangetroffen.

1. De oudste laag is een olijfgroen vlak met een rode kantelen-achtige rand. In een heel dikke zwarte letter is er HOTEL en in een smallere zwarte letter WIJNBERG geschilderd. Daardoor

werden de woorden HOTEL en WIJNBERG even lang. De schilders hebben rechtsonder hun initialen achtergelaten: D&S.

2. Daarna is er opnieuw HOTEL geschilderd (en het groen overschilderd), nu in de smallere zwarte letter. WIJNBERG is deze keer niet opnieuw geschilderd. Ook deze schilder heeft zijn initialen achtergelaten: H.G.

3. Toen de aanbouw gereed was zat een deel van de tekst achter het schuine dak.

Om het nog zichtbare deel is vervolgens een zwarte rand geschilderd, en daarbinnen is het geheel wit geschilderd. De tekst HOTEL WIJNBERG is daarover opnieuw aangebracht, in een smalle zwarte letter, en iets kleiner, omdat het totale oppervlak kleiner geworden was. Die witte verf is echter niet zo best geweest, want deze is nu bijna geheel weggespoeld. Dat zie je ook aan de witte waas op de muur onder het tekstvlak. De zwarte smalle letters hebben echter de witte verf op die plaats nog lange tijd 'beschermd'. Nu die zwarte verf ook bijna verweerd is, komt de witte ondergrond op die plaats weer tevoorschijn. Het lijkt dus net of er witte letters geschilderd waren, maar dat is niet zo! Dat laatste zwart was dus ook geen beste verf. Van de zwarte lijst is ook vrijwel geen spoor meer terug te vinden. Wij kunnen geen initiaal-letters van de schilder van deze laag terugvinden, misschien zijn ze er nooit geweest of zijn ze volledig verweerd.

Het zwarte vlak middenboven intrigeerde ons al jaren. Daar was duidelijk iets 'weggeschilderd'. Heel flauw waren nu van dichtbij enkele contouren zichtbaar. Toen we het vlak nat maakten (verschil in zuigkracht), werden ze wat duidelijker.



We ontdekten daar de Hebreeuwse letters voor 'kosjer' – כשר. Zeer waarschijnlijk is dat in de jaren '40 weggeschilderd.

Wij hebben het randpatroon en alle teksten overgetrokken met viltstift op een groot vel plastic dat we met plakband op de muur bevestigd hadden. Daarvan maken we een zogenaamde calque (overtrekpapier dat eenzijdig mat is) waarbij we corrigeren voor overtrekfoutjes en strakke letters maken. Bijzonderheden - zoals welke letter tot welke laag behoort en de kleurcode - leggen we erop vast. Die calque wordt gearchiveerd. Willen we ooit de tekst op ware grootte ergens terugbrengen, dan maken we van die calque een soort carbonpapier door de achterzijde op de plaats van de letters van grafiet te voorzien. Wrijven we over de voorkant dan heb je precies een afdruk van de letters.

Aan de Cibap-studenten leggen we dit voorjaar een keuzeproject voor: het schilderen van de tekst - inclusief de aangetroffen karakters voor 'kosjer' - in verkleinde vorm op steenachtig materiaal. Wellicht voor de expositie in de synagoge, of als aandenken voor de familie.

Van de sloper kregen we nog medewerking voor het bewaren van een tastbare herinnering: de stenen met het zwarte vlak, de initialen van de schilders, maar ook de letter W die hij heeft uitgezaagd en dus voor ons behouden. Al die stenen liggen nu te wachten op een herbestemming.

Kortom, een geslaagde 'redding' van een belangrijk stuk historie voor de Joodse gemeenschap en voor de stad Zwolle.



Bart Oost en Cibap studente Laura

Hoe Maurits Kropveld en zijn echtgenote de oorlog in Zwolle overleefden

Door Jaap van Slageren

De Joodse familie Kropveld was afkomstig uit Coevorden. Maurits Kropveld (1876- 1953) was directeur van de Nederlandse Middenstandsbank in Rijswijk en hij en zijn vrouw - Naatje Bromet (1878-1975) - zaten ondergedoken in een piepklein kamertje in de Indische buurt van Zwolle.

In 2005 deed ik op 5 mei - de 60e Nationale Bevrijdingsdag - in het Zwolse een bijzondere ontdekking. Op een terrasje van het plein aan de Grote Markt was het genieten geblazen van het mooie weer en van de jonge mensen die ik ongedwongen en vrij over straat zag flaneren. Naast mij zat een oudere dame die ik ook zichtbaar zag genieten van het vrolijke schouwspel. Met een ondeugende blik in haar richting, liet ik mij ontvallen: "Hoe bent u die verschrikkelijke oorlogsjaren doorgekomen, en hoe was de sfeer hier toen na de bevrijding?" Ze keek mij verbluft aan en reageerde als volgt: "Weet je, ik ben mevrouw Dijsselhof. En als er een is die je kan zeggen hoe het toen gegaan is, dan moet je bij mij zijn. Maar wat ik je nu ga vertellen, houd dat alstublieft voor je en geef daar geen ruchtbaarheid aan". Dat zegde ik haar toe. Maar inmiddels is ze daarop teruggekomen en heeft zij mij toestemming gegeven, ja zelfs gevraagd, haar verhaal met dit artikel naar buiten te brengen.

"Welnu", zo stak ze van wal: "het gaat niet om mij en ik wil me nergens op laten voorstaan. De enige die eer toekomt is de Joodse familie Kropveld, afkomstig uit Coevorden. Hij was directeur van de Nederlandse Middenstandsbank in Rijswijk en hij en zijn vrouw zaten ondergedoken in een piepklein kamertje in de Indische buurt. Mevrouw kreeg het daar Spaans benauwd. Overdag hield ze het daar niet uit. Ze moest en zou naar buiten! Gelukkig was er een goed buurtcontact. En de slager en de kruidenier wisten een oplossing te bedenken: 'Als je het weggetje recht door het veld langs de Middelweg gaat, richting van de tuinderijen de Dieze, kan je niets overkomen. In die buurt zijn jullie veilig'. Het was het weggetje langs de huidige supermarkt Aldi. En zo is het gegaan. Op een goede dag zagen wij, mijn vader en moeder, hen langs onze

tuinderij lopen. Ze keken schichtig om zich heen – ook in mijn richting, terwijl ik bezig was de tuin te wieden – en naar het zitbankje voor ons huis. Ik knikte van ja, en ze namen er plaats. We waren stom verbaasd. Er werd geen woord gewisseld. Maar de volgende dag, daar waren ze weer. En ik zag mijn moeder op hen afgaan, met hen een praatje maken en hen naar binnen nodigen om ze een kop koffie of thee aan te bieden".

"Daar zaten ze dan met onze hele familie om de tafel. Al gauw werd ons duidelijk dat het Joden waren, die hier naar toe waren gelopen om wat rust te vinden. Mijn moeder zei kordaat, dat ze hier welkom waren en wel bij ons konden blijven slapen. Maar dat wilden ze niet. Ze wilden hun optrekje en hun slaapverblijf in de Indische buurt niet opgeven, maar zouden het wel prettig vinden om de dag bij ons door te brengen. En zo is het gegaan, misschien wel een jaar lang tot aan de bevrijding. En het is altijd goed gegaan. De tuinders uit de buurt wisten ervan, maar niemand heeft daar ruchtbaarheid aan gegeven. Achteraf zeggen we: 'hulde aan alle tuinders van Zwolle die de Joden zo goed gezind waren'."

"Aan de dagelijkse komst van die heer en mevrouw bewaar ik bijzondere herinneringen. Als meisje van 18 jaar werd mij binnen de familie de rol toebedeeld om hen met koffie en thee te verzorgen en hen gezelschap te houden, terwijl de anderen - mijn ouders, een broer en een oudere zus - op de tuin aan het werk waren. Ze vertelden over hun wonen en werk in Den Haag en de angstige tijd die ze doormaakten toen hun dochter en schoonzoon door de Duitsers van hun bed werden gelicht en naar Westerbork werden afgevoerd en vandaar naar Auschwitz. Net daarvoor hadden zij hun zoontje Heintje afgestaan aan het verzet om hem bij een hen onbekende familie te laten onderduiken. En wat de heer en mevrouw Kropveld zelf betreft: hoe ze op het nippertje aan

de 'Grüne Polizei' waren ontsnapt. Dat ging zo. Iemand, die een dubbelrol speelde in het verzet en de Duitse Wehrmacht, was bezig hen in een overvalwagen te verhuizen van het ene onderduikadres naar het andere. Tot ze onderweg werden aangehouden door een Duitse patrouille: 'Allemaal uitstappen', zo luidde het bevel. De Duitsers hadden die auto dringend nodig voor een belangrijke inval. Met veel moeite wist hun chauffeur en verzetsman, zich er uit te kletsen met de smoes dat hij op weg was naar een garage voor een noodzakelijke reparatie aan de wielophanging. Uiteindelijk mocht hij zijn weg vervolgen en zo kwam de familie Kropveld veilig op hun nieuwe onderduikadres aan."

"Trouwens, niet altijd gingen de gesprekken over de terreur van nazi-Duitsland en wat de Duitsers hen, alle Joden en degenen die het voor hen opnamen, aandeden. We hadden het vaak ook over koetjes en kaffes en hoe er gewerkt werd in het tuindersbedrijf. Mijn vader ging vaak met hen in gesprek over de achtergronden van het Joodse geloof en hoe wij de Bijbel lazen. Ze leerden mij ook over de positie van de vrouw binnen het Jodendom en hoe je als vrouw sterk kunt zijn in je geloof, in je hele doen en laten. Aan die gesprekken denk ik nog steeds terug en ik weet wel zeker dat ik er zelf, toen en ook later in mijn leven, heel sterk door geworden ben in mijn huwelijk, mijn gezin, in de buurt waar ik woon en in de kerk waar ik altijd kom".

Ik luisterde ademloos naar haar verhaal, daar midden op het plein met het gekwetter van vrolijke stemmen om ons heen. Tot ze een gedicht begon voor te dragen: toen begreep ik het niet meer. Maar ze keek mij ernstig aan, legde haar vinger op de mond en fluisterde in mijn oor: "Luister! Zwolle werd op 14 april 1945 bevrijd en op 25 april ging de hele familie Dijk erop uit om in de buurt van Wythmen aardappelen te poten. De kust was veilig en dus gingen de heer en mevrouw Kropveld met ons mee. Toen het karwei geklaard was, ging de heer Kropveld op een lege aardappelbak zitten. Hij haalde uit zijn zak een stuk papier en een pen tevoorschijn, schraapte zijn keel en begon te schrijven. Toen hij klaar was gaf hij zijn epistel aan mij, zo van: 'hier, lees maar.' En nu zeg ik je het gedicht dat ik nog steeds van buiten ken."

*"Het was op een dag nog in april;
Dat Eppe Dijk aardappelen poten wil.
Hij vroeg mij gaat u eens mee,
hier in Zwolle is thans weer vree,
de boer is baas weer op zijn land,*

*de moffen zijn hier overmand,
ze zijn hier gelukkig uitgeraasd,
de wereld keek geheel verdwaasd,
als beesten hebben zij hier geleefd.*

*We hebben vaak gerild, gebeefd
Voor roof, geplunder en geweld,
Een leven werd niet meer geteld,
Geen huis of haard was voor hen veilig,
geen Gods gebod was voor hen heilig.
Gelukkig zijn ze hier verjaagd.
Nu wordt dan ook niet meer geklaagd.
Wij zien alleen met angst en vrezen.
Hoe zou het in het Westen wezen?
God helpe toch, die vele mensen.
Laat ons dat na gebeden wensen.*

*Wij zijn op 't land, er wordt gewerkt,
't is Gods natuur, die alles sterkt.
De grutto laat zijn roepstem horen,
men hoort geregeld vogelkoren.
Hoe vredig, rustig is het hier.
Dat doet ons goed, dat is plezier.
Aardappelen werden nu gepoot,
een gat, een trap en nog een stoot.
En verder zorgt de goede Heer
voor ons toch telken male weer.*

*Ik ben nu dankbaar, ik was mee,
ik voel mij rustig en tevrêe.
Ik heb de greep, het gat geslecht.
Dijk zei: 'Je doet het goed'. Het leek wel echt.
De goede Dijks zoo om je heen,
stemt altijd rustig aan elk een.
We aten roggebrood met spek.
De dag is om, het was ons goed,
Het maakt ons sterk en geeft weer moed."*

Ik was verbluft zoals mevrouw Dijsselhof dit gedicht aan mij voordroeg. Later hebben we het gesprek bij haar thuis voortgezet. Nog veel later heeft dit gedicht ook een plaats gekregen in het archief van het Historisch Centrum Overijssel. Het is een gedicht waaruit vreugde en hoop spreekt voor Nederland, 'zonder Duitse dwingelandijen' zoals we vandaag zouden zeggen; zonder discriminatie en terroristisch geweld. Maar er klinkt ook zorg in mee voor de toekomst: hun dochter Esther en schoonzoon Salomon de Vries kwamen om in Sobibor, maar hun twee andere dochters Rebecca en Philippine Dina met hun partners overleefden de oorlog. Hun kleinzoon Heintje kwam na de oorlog bij zijn opa en oma Kropveld in huis. Maar de band met de familie Dijk bleef bewaard, zoals later ook met de klein- en achterkleinkinderen.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.H. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. T. Mulderij via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.H. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor ons werk zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op rekening NL07INGB0000259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 april 2017. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van maart te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Teunie Mulderij te Zwolle. Zij is te bereiken via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Nieske Willems. Abonnementen lopen per cursusjaar (september t/m juli). U kunt uw abonnement te allen tijde schriftelijk opzeggen. Uw abonnement stopt drie maanden na ontvangst van uw opzegging. Bij voorkeur ontvangen wij uw opzegging voor 1 september (start van een nieuw cursusjaar).

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Henrike de Graaf, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Wim Neevel (voorzitter).

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Johan Dekker. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).